

Akka i Wenecja – domy główne zakonu niemieckiego (1190/1198–1309)

Określenie ‘dom główny’ jest współcześnie stosowanym terminem analitycznym w badaniach nad zakonami rycerskimi, w tym także zakonem niemieckim, jednak ma ono swoje bezpośrednie odniesienie już w terminologii średniowiecznej. W zakonie niemieckim począwszy od XIII w. najważniejszy dom korporacji zakonnej określano łacińską formułą *domus principalis* (‘dom główny’) lub niemiecką *das obriste hus* (‘najwyższy dom’)¹. Dom główny był miejscem zamieszkania zwierzchnika Zakonu (mistrza, a od końca XIII w. wielkiego mistrza) oraz towarzyszącej mu wspólnoty konwentualnej. Ów konwent domu głównego tworzyli w pierwszym rzędzie obok (wielkiego) mistrza najwyżsi dostojnicy Zakonu (tzw. wielcy dostojnicy), inni bracia sprawujący niższe urzędy, a zapewne również bracia nie piastujący urzędów. Towarzyszyło im grono tzw. usługujących (w Akce m.in. turkopolii i knechtów, później w Malborku czy Królewcu dinerów, pachółków i knechtów). W domu głównym zbierały się kapituły generalne Zakonu oraz z reguły (aczkolwiek w praktyce nie zawsze) kapituły wyboru (wielkiego) mistrza. Znajdował się w nim również skarbiec Zakonu, w którym przechowywano nie tylko pieniądze i kruszce oraz różnorodne materialne *donativa*, ale także inne cenne przedmioty na czele z dokumentami-przywilejami Zakonu (póki nie zorganizowano archiwum) oraz pieczęcią wielką Zakonu.

W działach zakonu niemieckiego dom główny tej korporacji funkcjonował w poszczególnych okresach w sześciu różnych miejscach:

- Akka (1190/1198–1291)
- Wenecja (1291–1309)
- Malbork (1309/1324–1457)
- Królewiec (1457–1522/1525)
- Mergentheim (1525/1526–1585–1809) (Innsbruck, Wrocław, Kolonia²)

¹ Pojawiające się niekiedy w polskim uzusie językowym określenie ‘kwatery główna’ Zakonu nie jest właściwe, bowiem po pierwsze sugeruje, że dom główny był instytucją wyłącznie militarną (takie jest podstawowe znaczenie słowa ‘kwatery główna’) tudzież funkcjonującą w czasie działań wojennych (a tak nie było), po drugie zaś jest sformułowaniem powszechnie stosowanym na określenie głównych, dowódczych komórek zinstytucjonalizowanych sztabów generalnych armii okresu nowoczesnego (zaczynając od XIX w. do dziś), przez co może powodować błędne wnioski, iż zakon niemiecki był instytucją wojskową podobną do nowoczesnych zawodowych i profesjonalnych sił zbrojnych (a tak również nie było) – takie kojarzenie byłoby zatem błędem anachronizmu, a więc przypisywania cech z jednej epoki zjawiskom z innej epoki.

² Niektórzy wielcy mistrzowie w XVII i XVIII w. z rodu Habsburgów sprawowali również urzędy kościelne łączące ich z wymienionymi ośrodkami, w których przebywali przez dość długie okresy.

- Wiedeń (1809–1938, 1945 – do dziś).

W kilku przypadkach zarysowują się wyraźnie swoiste okresy przejściowe (m.in. w latach 1309–1324, kiedy nie było jasne czy dom główny utrzyma się na dłużej w pruskim Malborku).

1. Akka (Akkon, Akra)

1.1. Powstanie komendy

Początki domu zakonnego (tj. komendy) w Akce związane są z oblężeniem tego miasta przez wojska krzyżowe (28 VIII 1189 – 12 VII 1191) (il. 1), podczas którego dolnoniemieccy pielgrzymi-krzyżowcy z Bremy i Lubeki założyli na tyłach sił oblężniczych, prawdopodobnie na początku 1190 r., tymczasowy szpital dla chorych, rannych i wycieńczonych zbrojnych, bowiem warunki bytowe pod oblężonym miastem były niezwykle trudne (il. 2). Obsługa tego szpitala/przytułku najprawdopodobniej w krótkim czasie stała się dość zintegrowaną wspólnotą wykazującą cechy bractwa. Już we wrześniu 1190 r. król Jerozolimy Guido de Lusignan (pan. 1186–1192) nadał zaocznie owemu bractwu szpital Ormian w Akce bądź dom obok tego szpitala w celu organizacji własnego stałego szpitala. W dniu 6 II 1191 r. papież Klemens III wziął nową wspólnotę/korporację pod swoją opiekę. W zdobytej Akce bractwo otrzymało w 1192 r. zamiast szpitala Ormian pewien obszar z dworem (*curia*) w pobliżu bramy św. Mikołaja w obwodzie muru wewnętrznego, która to brama znajdowała się we wschodnim ciągu murów miejskich. W 1193 lub 1194 r. nowy król Jerozolimy, Henryk z Szampanii (pan. 1192–1197) przekazał bractwu wieżę bramy św. Mikołaja oraz usytuowaną nieopodal, w obwodzie muru zewnętrznego, „basztę Niemców” wraz z przestrzenią i fortyfikacjami miejskimi znajdującymi się pomiędzy nimi (il. 3–5, 7, 9). Bractwo miało teraz łożyć środki finansowe na utrzymanie i obronę tych elementów fortyfikacyjnych. W 1194 r. poświadczony jest źródłowo *prior*, tj. zarządca kościoła bractwa. Dom bractwa obejmować zatem musiał wówczas obok gmachu szpitala także budynek świątyni, tworząc pewien zwarty kompleks, którego rozszerzeniem były zapewne przylegające wspomniane budowle obronne. Całym domem, a tym samym i bractwem, zarządzał w tym czasie *magister* (tj. mistrz), przy czym już w 1196 r. papież Celestyn III nadał bractwu przywilej wyboru własnego zwierzchnika.

1.2. Rozwój komendy

W marcu 1198 r. bractwo szpitalne w Akce przekształcone zostało w zakon rycerski. Proklamacja nowego zakonu przez wodzów krucjaty, która 22 IX 1197 r. wylądowała w Akce, odbyła się najprawdopodobniej w domu zakonnym rycerzy Świątyni, tj. templariuszy. Nowy status dotychczasowej korporacji szpitalnej zatwierdził 19 II 1199 r. papież Innocenty III. Już

w sierpniu 1198 r. król jerozolimski Amalryk II de Lusignan (pan. 1198–1205) nadał nowemu zakonowi bramę św. Mikołaja (i wieżę bramną – basztę) wraz z zadaniem jej obrony w wypadku działań zbrojnych. W kolejnych latach majątek nieruchomy zakonu niemieckiego w Akce ulegał stopniowemu powiększaniu, głównie drogą zakupów poszczególnych domów wraz z przyległymi dziedzińcami lub niewielkimi ogrodami. W 1217 r. bracia zakonu niemieckiego otrzymali od królowej Jerozolimy Jolanty (Izabeli II) (pan. 1212–1228) cały obszar międzymurza pomiędzy basztą św. Mikołaja a basztą Pielgrzymów (il. 5, 9). W 1229 r. król Fryderyk II (pan. 1228–1254) nadał Zakonowi prawo wznoszenia budynków w obrębie uzyskanego kilkanaście lat wcześniej międzymurza. W rezultacie tych nadań zakon niemiecki stał się istotnym czynnikiem militarnym w systemie obrony fortyfikacji miejskich Akki, pełniąc znaczącą rolę w zabezpieczeniu wschodniego ciągu tych umocnień. W latach 70. XIII w. dom główny Zakonu w Akce znalazł się w posiadaniu kolejnych dóbr ziemskich, położonych na północnym przedmieściu Montmusard. Świadczyło to o daleko idącym zaangażowaniu Zakonu w Akce, mimo pogarszającej się ogólnej sytuacji Królestwa Jerozolimskiego, począwszy od lat 60. XIII stulecia.

1.3. Położenie komendy zakonnej

Dom główny zakonu niemieckiego w Akce począwszy od 1198 r. obejmował wspomniane wyżej budynki należące dotychczas do bractwa szpitalnego. Cały kompleks obejmował obok wymienionego domu konwentualnego, szpitala i kościoła NMP również cmentarz oraz szereg budowli obronnych z bramą św. Mikołaja, basztą Niemców i basztą Pielgrzymów. Komenda zakonna zajmowała tym samym obszar wielkości odrębnego kwartału. Znajdowały się na jej terenie różnorodne budynki gospodarcze, o których jednak nic konkretnego nie wiadomo (il. 6). W 1282 r. wzmiankowany jest także pałac starego mistrza, a więc zapewne budynek, w którym mieszkał ze swoim najbliższym otoczeniem Hartmann von Heldrunge (urz. 1273–1282).

1.4. Funkcjonowanie domu głównego

W domu głównym Zakonu mieszkał konwent główny. Tworzyło go zapewne przynajmniej kilkunastu braci, bez wątplenia zarówno braci rycerzy, braci kapłanów, jak i braci służebnych. W pierwszym rzędzie należał do niego mistrz Zakonu. W 1207 i 1208 r. poświęcony jest w Akce *preceptor*, który zapewne pełnił obowiązki zastępcy mistrza. Urząd ten przekształcił się niebawem w urząd wielkiego komtura. Przymiotnik „wielki” w nomenklaturze urzędniczej podkreślał właśnie ową naczelność domu akkońskiego. Wielki komtur był po prostu komturem

domu głównego, tj. jego zwierzchnikiem i zarządcą. Nie był nim zatem mistrz Zakonu, bowiem miał on jako zwierzchnik korporacji szereg innych zadań i funkcji. Począwszy od 1208 r. w domu głównym poświadczony jest także marszałek w ogólności odpowiadający za sprawy militarne oraz szereg magazynów i zakładów produkcyjnych, a także szpitalnik sprawujący pieczę nad szpitalem Zakonu w Akce. W 1228 r. po raz pierwszy wzmiankowany jest w źródłach szatny odpowiedzialny za odzież dla członków konwentu. W 1230 r. pojawia się „mniejszy preceptor”, czyli zastępca wielkiego komtura zajmujący się zaopatrzeniem członków konwentu oraz przybywających do niego gości. Dekadę później poświadczony jest źródłowo skarbnik trzymający pieczę nad skarbcem Zakonu. Wszyscy ci bracia-urzędnicy byli wybierani przez kapitułę główną Zakonu i pod koniec 1. połowy XIII stulecia zaczęli być systematycznie określani mianem „wielkich dostojników”. W latach 60. XIII w. dochody komendy zakonnej w Akce pozwalały na utrzymywanie przez cały rok ok. 27 braci rycerzy. Czy tyle było ich wówczas w konwencie głównym, nie wiadomo.

1.5. Problematyka domu głównego w Montfort

Wedle koncepcji sformułowanej przez Klauza Militzera od lat 40. XIII w. miał funkcjonować swoisty „podwójny” dom główny złożony z komendy w Akce i w Montforcie (Starkenbergu, ob. hebr. Mivtzar Monfor), położonym 20 km na północny wschód od Akki (il. 11). Przy tym większość funkcji domu głównego realizowana miała być w Akce. Nicholas Morton podważył tę koncepcję, wskazując, że dom główny nieustannie znajdował się wyłącznie w Akce. W Montforcie mógł być jedynie zorganizowany dodatkowy skarbiec. Znaczenie poświadczonego od 1226 r. urzędu kasztelana Starkenbergu, należącego do grona najważniejszych dostojników, wynikało z tego, że zamek ten był największą warownią Zakonu w Palestynie. Co symptomatyczne ów brat-urzędnik nie nosił tytułu „wielkiego komtura”. W Montforcie nie funkcjonował ani szpital Zakonu, ani nie są tam poświadczeni mistrzowie. Akka jako dom główny poświadczona jest natomiast literalnie w latach: 1216, 1220, 1227, 1259 i 1262.

1.6. Upadek domu głównego w Akce

Od lat 60. XIII stulecia Królestwo Jerozolimskie znajdowało się pod coraz większym naporem militarnym sułtanów mameluckich panujących w Egipcie i nad ziemiami syryjskimi. Po kolejnych zwycięskich wyprawach mameluckich, w 1291 r. sułtan Al-Aszraf Chalil (pan. 1290–1293) (il. 8) podjął kampanię skierowaną przeciwko Akce, w której nie tylko znajdowała się siedziba władców jerozolimskich, ale także domy główne wszystkich najważniejszych zakonów rycerskich. Akka została oblężona przez wojsko sułtana 6 IV 1291 r. Kontyngent

zbrojny wystawiony przez zakon niemiecki bronił odcinka wschodniego fortyfikacji miejskich w rejonie domu zakonnego (il. 10) i wchodził w skład *companii* dowodzonej przez Henryka II de Lusignan, króla Jerozolimy (pan. 1285–1291) i króla Cypru (pan. 1285–1324). Szturm generalny wojsk sultańskich spowodował załamanie obrony, które nastąpiło 18 V 1291 r. Ta militarna katastrofa dotyczyła w pełni również kontyngentu zakonu niemieckiego. Przekazy źródłowe dotyczące walk członków tej korporacji mające różną proveniencję wydają się częściowo sprzeczne. Wydaje się, że jakaś część braci zakonnych przeżyła walkę i zdołała opuścić atakowane miasto. Jakaś inna część członków Zakonu dość szybko poddała się atakującym zbrojnym z wojska mameluckiego i miała otrzymać wolny przyjazd umożliwiający jej opuszczenie strefy walk. Czy była to grupa broniąca odcinka fortyfikacji miejskich w rejonie domu głównego korporacji, czy też ta, która walczyła w zamku rycerzy Świątyni (templariuszy), nie jest jasne. Być może części braci udało się dostać na kotwiczący w zatoce akkońskiej statek wenecki i na nim przybyć do Wenecji. Kontrowersje panują również w odniesieniu do losów pełniącego obowiązki mistrza Zakonu, Heinricha von Bolanden, który do 2014 r. uznawany był za poległego w Akce, choć nadal nie ma co do tego zgody wśród badaczy. Dom zakonny w Akce był ostatnią placówką zakonu niemieckiego w Ziemi Świętej (Palestynie), jednak wbrew powszechnej „wiedzy szkolnej” Akka nie była ostatnim ośrodkiem Łacinników w tym kraju, bowiem zamek templariuszy Atlit bronił się aż do sierpnia 1291 r.

2. Wenecja

2.1. Powstanie komendy

Dom zakonu niemieckiego w Wenecji powstał w 1208 r. Udo Arnold wpisuje jego założenie w działania kierownictwa Zakonu mające na celu stworzenie sieci placówek zakonnych na trasach wiodących z Austrii i Bawarii przez przełęcze alpejskie do północnej Italii. Region ten był stałym etapem w podróży z krajów niemieckojęzycznych do Lewantu (il. 12). Według niemieckiego historyka Zakonowi od samego początku musiało zależeć na stałym utrzymywaniu możliwie licznych członków w Ziemi Świętej, co było możliwe jedynie poprzez transport braci do tego kraju z terenów Rzeszy oraz z Królestwa Sycylii. W tej sytuacji utworzenie i utrzymywanie sieci własnych placówek, w których członkowie Zakonu mogli nieodpłatnie nocować i zaopatrywać się w środki niezbędne do dalszej podróży, stawało się niezwykle istotne w kontekście ograniczania wydatków finansowych rozwijającego się dopiero Zakonu. Wenecja była głównym i największym portem italskim, z którego był obsługiwany ruch pielgrzymkowy i krucjatowy do Lewantu. W początkach XIII w. było to miasto w skali europejskiej duże, liczące ok. 50 000 mieszkańców, znajdujące się na etapie wzmożonego

rozwoju gospodarczego opartego na handlu dalekomorskim, a jednocześnie intensywnie rozbudowujące swoją strefę bezpośrednich wpływów politycznych oraz militarnego oddziaływania. W tym kontekście miasto to stanowiło idealne miejsce w całej północnej Italii do zorganizowania w nim komendy zakonnej. Nowsze badania wskazują, że fundacja domu zakonnego z 1208 r. mogła nie zostać zrealizowana wedle pierwotnego planu. Zakon niemiecki z nadania doży Pietro Zianiego (urz. 1205–1229) otrzymał obszar ziemi w celu wzniesienia hospicjum. Położony był on na końcu kwartału Dorsoduro, naprzeciwko bazyliki św. Marka. Była to wyspa określana jako *Ponta del sal* (Narożnik Solny) (por. il. 2), którą w XV w. zaczęto nazywać *isola della Doana* (Wyspa Celna). Dopiero w 1414 r. założono tam Urząd Cła Morskiego (*Doana da mar*). Hubert Houben powątpiewa, czy do połowy XIII w. Zakon w ogóle zagospodarował swoją posiadłość w Wenecji, aczkolwiek jego wątpliwości są raczej zbyt daleko idące.

2.2. Rozwój komendy

Prawdopodobnie dość skromny dom zakonny w Wenecji od początku lat 40. XIII w. podlegał komturowi krajowemu lombardzkiemu. Przełom nastąpił w 1258 r., kiedy doża Reniero Zeno (urz. 1253–1268) nadał Zakonowi dom zakonny i kościół Przenajświętszej Trójcy, które zbudowane zostały ze środków Republiki, oraz uposażył je w bliżej nieokreślone posiadłości ziemskie. Zasadniczo był to niewątpliwie teren znajdujący w pobliżu obszaru nadanego w 1208 r., obejmujący dotychczas niezabudowaną przestrzeń przy zbiegu współczesnych Canale Grande i Canale della Giudecca (il. 14–15). Nowe nadanie było prawdopodobnie wyrazem wdzięczności za poparcie przez Zakon interesów Wenecji w Akce, gdzie wenecki kwartał graniczył z domem zakonnym. Chodziło o poparcie Zakonu i mistrza Anno von Sangerhausen, jakiego udzielał on od 1256 r. Wenecji w jej wojnie z Genuą o dominację w Akce (tzw. wojna św. Saby 1256–1270). Ponadto w 1277 r. dzięki poparciu zakonu niemieckiego Wenecja odzyskała rozległe przywileje handlowe w Tyrze utracone dwie dekady wcześniej. Związki Zakonu z Republiką Wenecką były silne i przejawiały się w różny sposób. Wraz z rozwojem Zakonu w krajach niemieckich znaczenie portu weneckiego dla korporacji rosło i w ciągu XIII w. stał się on ważniejszy nawet aniżeli porty w Apulii. Zakon używał statków weneckich do transportu żywności i innego zaopatrzenia z Apulii do Ziemi Świętej (1272 r.), bądź wynajmował je od Wenecji (1278 r.). W tym kontekście współdziałania obu stron należy też widzieć wspomnianą wyżej pomoc militarną Wenecji podczas oblężenia Akki wiosną 1291 r.

2.3. Przeniesienie domu głównego do Wenecji w 1291 r.

To właśnie bliskie i dobre relacje Wenecji z zakonem niemieckim w 2. połowie XIII w. miały wg Udo Arnolda leżeć u podstaw decyzji kierownictwa zakonnego o przeniesieniu domu głównego korporacji po upadku Akki w maju 1291 r. właśnie do miasta na Lagunie. Decyzja ta wydaje się tym bardziej symptomatyczna, że w samym zakonie niemieckim, podobnie zresztą jak ogólnie wśród Łacinników, utraty Ziemi Świętej w 1291 r. w żadnym wypadku nie uznawano wówczas za stan długotrwały. Przy tym sam Zakon miał teoretycznie inne możliwości przeniesienia domu głównego. W grę wchodził choćby jeden z konwentów w baliwacie sycylijskim (np. Palermo) bądź apulijskim (np. Barletta, San Leonardo di Siponto), które leżały bliżej Lewantu aniżeli Wenecja (il. 13). Jednakże obie te opcje niosły ze sobą realne zagrożenie wynikające z trwającego wówczas konfliktu andegaweńsko-aragońskiego o Sycylię, w który Zakon był też mocno uwikłany. Cypr, na który wycofali się joannici i templariusze, nie wchodził w rachubę, choć Zakon miał tam swoje domy, bowiem wyspa była zdominowana przez Genuńczyków, którzy byli negatywnie nastawieni do Zakonu po wojnie św. Saby. Ponadto zakon niemiecki nie posiadał własnej floty, inaczej niż joannici i templariusze. Z kolei domy Zakonu w Armenii były zbyt na mało znaczące, podobnie i domy achajskie na Peloponezie (il. 13). Jeszcze inną możliwość przedstawiały środkowoitalskie komendy, mianowicie Rzym, Viterbo, Montefiascone i Orvieto, jednak wszędzie tam funkcjonowały papieskie rezydencje, i chociaż wszystkie te domy podlegały bezpośrednio zarządowi mistrza Zakonu, a więc nie napotkałby on tam problemów z organizacją domu głównego, to jednak za odrzuceniem każdej z tych opcji przeważyła najpewniej niechęć założenia centrali zakonnej w bezpośrednim sąsiedztwie Kurii, co mogło w przyszłości poddać kierownictwo Zakonu zbyt daleko idącemu wpływowi Papieża. Zakon, jak wiadomo, starał się utrzymywać możliwie pełną równowagę między obydwoma władzami uniwersalnymi świata łacińskiego – Papieżem i Cesarstwem. Tak więc w ostatecznym rozrachunku to Wenecja z uwagi na dogodne położenie, uwarunkowania polityczne, komunikacyjne i gospodarcze wydała się w 1291 r. najlepszym rozwiązaniem, przynajmniej dla części kierownictwa zakonnego. Części, bowiem mimo wszystko wg Kurta Forstreutera i Udo Arnolda decyzja o przeniesieniu domu głównego do Wenecji była pewnym kompromisem. Otóż w latach 90. XIII w. punkt ciężkości działań i rozwoju Zakonu jako władcy świeckiego przeniósł się do regionu bałtyckiego, tj. Prus i Inflant. Istniała w tym czasie silna w Zakonie 'partia pruska' pod przewodnictwem Konrada von Feuchtwangen. Krótko przed utratą Akki w 1291 r. doszło do konfliktu wewnętrznego w korporacji, w czasie którego mistrz krajowy w Rzeszy, właśnie Konrad von Feuchtwangen, odmówił mistrzowi Burchardowi von Schwanden wysłania posiłków militarnych do Ziemi Świętej. W kontekście aspiracji owej 'partii pruskiej', dążącej

do zlokalizowania centrum zarządzania Zakonem w regionie bałtyckim, przeniesienie domu głównego do Wenecji zamiast gdzieś do Prus oznaczało kompromis, na jaki 'partia' ta musiała przystać. W 1291 r. Wenecja stała się zatem domem głównym Zakonu i pozostawała nim przez 18 lat, przy czym szczegóły okoliczności podjęcia decyzji o organizacji domu głównego w mieście na Lagunie nie są znane. Nie wiadomo, czy najpierw wybrano nowego mistrza, którym został Konrad von Feuchtwangen (urz. 1291–1297), czy wybór ów poprzedziła decyzja o nowej lokalizacji domu głównego. Bliskie relacje Wenecji z Zakonem w nowej sytuacji spowodowały szybkie uwikłanie korporacji z sprawy dyplomatyczne między Rzeszą a Republiką. Dla Zakonu nie było to zbyt korzystne z uwagi na fakt, iż stosunku Rzeszy z Wenecją pozostawały w końcu XIII w. zazwyczaj napięte.

2.4. Położenie domu głównego

Dom główny zakonu niemieckiego w Wenecji znajdował się na obszarze dotychczasowej komendy zakonnej usytuowanej na końcu kwartału Dorsoduro, u zbiegu Canale Grande i Canale della Giudecca. Kierownictwo zakonne nie poczyniło w związku z organizacją nowego domu głównego żadnych większych inwestycji, które by prowadziły do powiększenia rozmiarów posiadłości Zakonu w mieście na Lagunie. W ówczesnej trudnej sytuacji nie było ku temu środków finansowych. Nie wiadomo zbyt wiele o wyglądzie domu zakonnego i całej komendy. Jak się wydaje dominującym elementem placówki zakonnej był kościół Przenajświętszej Trójcy w swojej gotyckiej formie przynajmniej trzynawowej bazyliki widoczny na XV-wiecznych przedstawieniach. Zapewne już w końcu XIII w. istniały w obrębie komendy różnego rodzaju budynki użyteczności, w tym magazyny zbożowe, magazyny solne i cegielnia (il. 15). Trudno wątpić, że najpóźniej po 1291 r. musiano zorganizować bądź rozbudować niektóre inne zakłady, jak choćby stajnię, zbrojownię, siodlarnię, snycernię, warsztat sprzętowy czy kuźnię. Czy komenda była w tym czasie ufortyfikowana murem obwodowym z kwadratowymi basztami i wieżami, jak to ukazują sztychy z przełomu XV i XVI stulecia (il. 17–20), nie sposób zweryfikować.

2.5. Funkcjonowanie domu głównego

Dom zakorny w Wenecji stał się w 1291 r. domem głównym korporacji i tym samym mieszkaniem mistrza, aczkolwiek zwierzchnicy Zakonu przebywali w nim zapewne dość rzadko. Równie rzadko poświadczeni są w domu głównym w tym czasie wielcy dostojnicy Zakonu. Nie ma pewności, czy w komendzie weneckiej w okresie 1291–1309 przebywał konwent zorganizowany wedle norm opisanych w *Statutach* zakonnych. Badania Klause

Militzera pokazały niedużą liczbę braci zakonnych w domu weneckim w tym czasie. Wydaje się, że w związku z licznymi podróżami mistrza i tzw. wielkich dostojników, zarówno w basenie Morza Śródziemnego, jak i „na północ od Alp”, dom główny w Wenecji tak w ostatniej dekadzie XIII w., jak i w pierwszych latach XIV stulecia miał charakter swoiście prowizoryczny, zaś jego zarządcą był nie wielki komtur, ale brat pełniący urząd prokuratora. Mimo wszystko poświadczeni są w nim dokumentowo niemal wszyscy wielcy dostojnicy: wielki komtur, wielki marszałek, wielki szatny oraz skarbnik Zakonu, co oznacza, że grono to nadal funkcjonowało w postaci ukształtowanej w Palestynie. Po prostu ówczesna niestabilna sytuacja Zakonu powodowała, iż wielcy dostojnicy najprawdopodobniej stale podróżowali. Mimo dobrych relacji z Republiką Wenecką Zakon nie uzyskał od jej władz przywileju, który gwarantowałby mu uczestnictwo w handlu weneckim, i to mimo, iż od 1257 r. korporacja miała papieski przywilej uprawniający do prowadzenia własnego handlu. Zakon realizował wprawdzie w domu głównym działalność handlową, ale jedynie sprzedając własną sól. Komenda wenecka była też placówką produkcyjną, w której wytwarzano cegły. Te stosunkowo niewielkie dochody z handlu i sprzedaży własnych produktów uzupełniały dochody pochodzące z wynajmu i krótkoterminowych dzierżaw domów i placów w obrębie komendy. Wszystkie te źródła finansowe najprawdopodobniej nie wystarczały na utrzymanie grona wielkich dostojników z mistrzem na czele. Jednocześnie dom zakonny w Wenecji był zobowiązany do danin, jakie nakładał rząd wenecki na mieszkańców miasta. W związku z tą niekorzystną sytuacją finansową Konrad von Feuchtwangen nie wyznaczył w 1291 r. nowego mistrza krajowego w Rzeszy i aż do 1294 r. korzystał z dochodów tego urzędu. Kolejni zwierzchnicy Zakonu sięgnęli prawdopodobnie po środki z baliwatu lombardzkiego (do którego należał dom zakonny w Wenecji) oraz bożeńskiego i austriackiego.

2.6. (Wielcy) mistrzowie w domu głównym w Wenecji

Konrad von Feuchtwangen po wyborze na urząd mistrzowski przebywał głównie w Rzeszy i w Prusach, w Wenecji poświadczony jest tylko raz (13 I 1294 r.). Niewątpliwie dom główny w Wenecji był miejscem odbycia się w 1297 r. kapituły wyboru kolejnego zwierzchnika Zakonu, Gottfrieda von Hohenlohe. Ów również niewiele czasu spędził w Wenecji, przede wszystkim podróżując po krajach Rzeszy oraz do Prus i Inflant. Na początku sierpnia 1299 r. był we Wiedniu, po czym wyjechał do Prus i Inflant, skąd już do miasta na Lagunie nie wrócił. Starał się on godzić dwie frakcje w Zakonie, a więc wspomnianą ‘partię pruską’ i ‘partię śródziemnomorską’, która grupowała braci opowiadających się za silniejszym zaangażowaniem korporacji w działania we wschodnim basenie Morza Śródziemnego, mające

za cel powrót do Ziemi Świętej wraz z ogólnochrześcijańską krucjatą, której plany nieustannie były snute począwszy od jesieni 1291 r. ‘Partia śródziemnomorska’ starając się zabezpieczyć możliwość realizacji własnej wizji dalszej misji Zakonu, wymusiła na Gottfriedzie von Hohenlohe na kapitule jego wyboru w 1297 r. zobowiązanie mistrza do każdorazowego uzyskania zgody dostojników na wyjazd na północ od Alp. Jak się wydaje, Gottfried takie zgody kilkakrotnie uzyskał. Jak wspomniano wyżej, starał się on godzić obie ‘partie’ w Zakonie. W nie do końca jasnych okolicznościach podczas swojego pobytu w Inflatlach został jednakże zmuszony na kapitule w Memlu (Kłajpedzie) w 1302 r. do złożenia urzędu wielkomistrzowskiego, co potwierdziła kapituła generalna zwołana w 1303 r. do Elbląga. Było to jasne pokazanie siły przez ‘partię pruską’. Po powrocie do Rzeszy Gottfried von Hohenlohe nie uznał swojego złożenia z urzędu i do 1308 r. wysuwał roszczenia do jego dalszego sprawowania. Nowo wybrany w 1303 r. wielki mistrz, Siegfried von Feuchtwangen, krewny Konrada von Feuchtwangen, należał również do ‘partii pruskiej’, ale podobnie, jak jego poprzednik starał się utrzymać równowagę między obiema frakcjami, a tym samym spójność całej korporacji. Czasy były bowiem dla Zakonu nadzwyczaj trudne.

2.7. Napięcia w Zakonie i koniec domu głównego w Wenecji

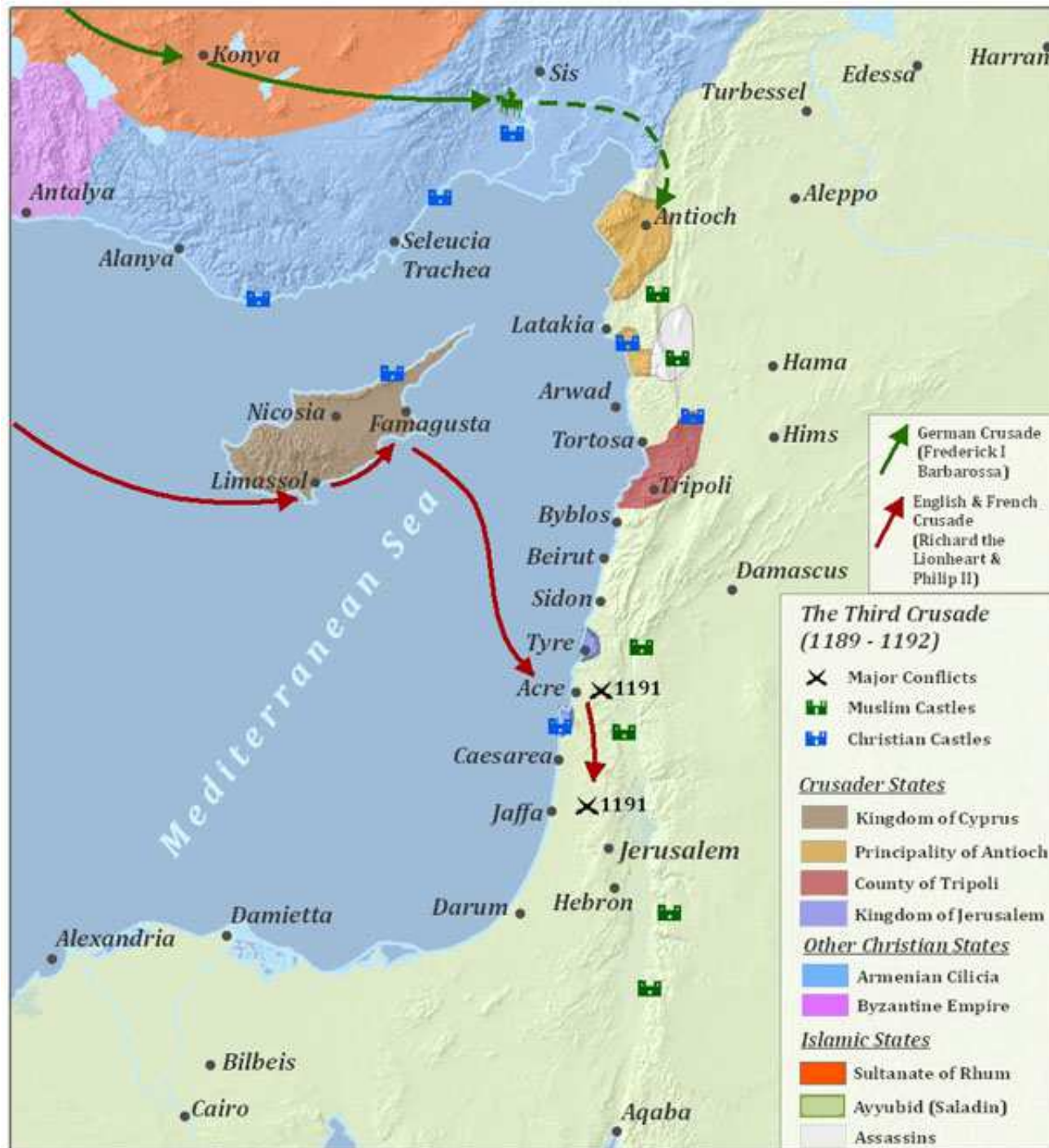
Mimo utraty władztwa w Palestynie idea Jerozolimy i Ziemi Świętej jako centralnego miejsca ruchu krucjatowego nie tylko nadal pozostała obecna w świecie łacińskim (i również w zakonie niemieckim), ale wkrótce po klęsce 1291 r. nabrała nawet kolejnego ożywienia. Stąd ‘partia śródziemnomorska’ w Zakonie była w tym czasie również silna. Wielu traktowało plany odzyskania Ziemi Świętej jako całkowicie realne i całą ówczesną sytuację rozumiało jako krótki okres przejściowy. Różne działania braci zakonu niemieckiego z tego okresu świadczą o takich przekonaniach. W 1300 r. wielki marszałek Heinrich von Trabach przebywał na Cyprze, gdzie organizował flotę zakonną, która prawdopodobnie wspierać miała działania wojska króla cypryjskiego Henryka II de Ludignan w rejonie zdobytej przez wojsko krzyżowe w listopadzie 1300 r. syryjskiej Tortosy (utrzymanej do września 1302 r.). W lipcu 1307 r. zrealizowano transport znacznych ilości zboża, fasoli i ciecierzycy z baliwatu apulijskiego do Wenecji, skąd zapasy te miały zostać przewiezione do domów zakonnych na Cyprze. Zakon niemiecki traktowany był jako konkretna siła zbrojna w działaniach militarnych we wschodnim basenie Morza Śródziemnego również przez Papiestwo, o czym świadczy list Klemensa V (pan. 1305–1314) z 20 IX 1308 r., w którym wezwał on krzyżaków do wsparcia joannitów jazdą, piechotą i statkami w związku z zagrożeniem mameluckim w Małej Armenii i na Cyprze.

W tym samym czasie rozgrywały się jednak także inne różnorakie wydarzenia, które przechyliły wewnętrzny dyskurs w Zakonie na stronę ‘partii pruskiej’ – dyskurs w pośredni sposób dotyczący także umiejscowienia domu głównego korporacji. W 1306 r. Kuria papieska otwarcie wystąpiła przeciwko templariuszom, podważając rolę tego zakonu jako organizatora przyszłej krucjaty. Jedyna wówczas władza uniwersalna świata łacińskiego (cesarza nie było od 1250 r.) w bezprecedendowy sposób poddała tym samym w wątpliwość sens istnienia jednego z głównych zakonów rycerskich. Od ponad kilku lat krążyły coraz popularniejsze opinie nawołujące do likwidacji wszystkich zakonów rycerskich i stworzenia jednej nowej korporacji tego typu. Obok tych negatywnych trendów ogólnych zakon niemiecki został w tym czasie postawiony w obliczu konkretnego konfliktu, i to w regionie bałtyckim. W 1304 r. proces kanoniczny przeciwko Zakonowi wytoczył mianowicie arcybiskup ryski. Za tymi działaniami poszło przedstawione w 1308 r. oskarżenie Zakonu o herezję, które papież w następnym roku nakazał zbadać. W tym samym 1309 r. Zakon wprzęgnięty został w konflikt Wenecji z Klemensem V, w czasie którego Republika zaanektowała terytorium Ferrary leżące w granicach Państwa Kościelnego, na co papież odpowiedział 27 III 1309 r. bullą ostrzegającą przed interdyktem. Jej niewypełnianie mogło łączyć się z ekskomuniką i posądzeniem o herezję. Siegfried von Feuchtwangen zareagował natychmiast. W końcu marca 1309 r. wyjechał do Austrii, zaś Klemens V w kwietniu tegoż roku faktycznie nałożył na Wenecję interdykt i ogłosił krucjatę przeciwko Republice. Sytuacja wielkiego mistrza, aczkolwiek uchronił się on przed wyłączeniem ze wspólnoty Kościoła, była nadzwyczaj trudna. Wydaje się, że jedynym wyjściem było wówczas opuszczenie na dłużej domu weneckiego i wyjazd do Rzeszy lub nad Bałtyk, aby tam przeczekać trudny okres. Choć Zakon miał przywilej egzempcyjny, dotyczył on tylko jurysdykcji biskupiej (dla Wenecji była to jurysdykcja biskupa Castello), ale nie papieskiej. Tak więc wyjazd Siegfrieda von Feuchtwangen z Wenecji był właściwie ucieczką. Był on planowany jako tymczasowy. W Wenecji pozostał brat-urzędnik zastępujący wielkiego mistrza oraz niektórzy wielcy dostojnicy. Według Huberta Houbena decyzja o opuszczeniu domu głównego w mieście na Lagunie była brana przez Siegfrieda von Feuchtwangen pod uwagę już wcześniej, może nawet od samego początku urzędowania. Wedle tej koncepcji przed opuszczeniem domu głównego miała go powstrzymać obawa, że złożony z urzędu Gottfried von Hohenlohe powróci do Wenecji, co oznaczałoby prawdopodobnie „schizmę wielkomistrzowską” w Zakonie. Z tą opinią nie zgadza się Marie-Luise Favreau-Lilie, która podkreśla siłę ‘parii śródziemnomorskiej’ i uważa, że to jedynie wspomniany wyżej splot negatywnych dla Zakonu wydarzeń spowodował wyjazd wielkiego mistrza z Wenecji. Nie ulega natomiast wątpliwości, że podróż Siegfrieda von Feuchtwangen za Alpy nie była

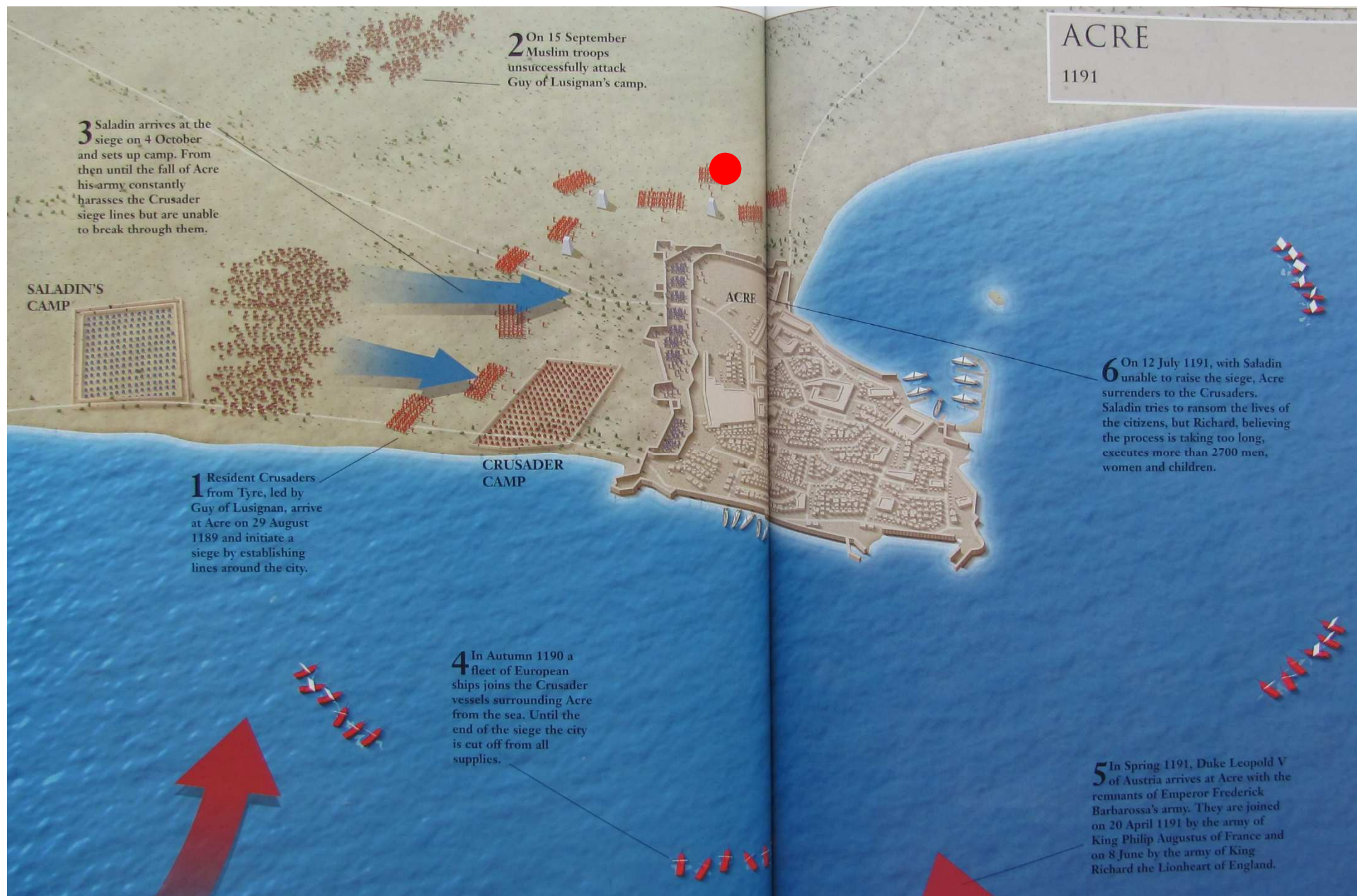
bynajmniej planowana jako transpozycja domu głównego do Prus, ani tym bardziej konkretnie do Malborka. Wielki mistrz wyjechał bowiem najpierw do Wiednia, po czym udał się do heskiego Marburga. Nie było zatem wiadomo, gdzie znajdzie on dla siebie odpowiednie miejsce. Bardzo prawdopodobne jest, że dom zakonny w Malborku był jedynie kolejnym miejscem tymczasowego pobytu wielkiego mistrza, który w kolejnych miesiącach po jesieni 1309 r. okazał się dla Siegfrieda von Feuchtwangen lokalizacją trwałą, aż do jego śmierci w 1311 r. Dom malborski w tym krótkim okresie nie stał się bynajmniej nowym, utrwalonym domem głównym Zakonu, co pokazały kolejne lata. Taki status uzyskał on dopiero w 1324 r. W świetle obecnej wiedzy naukowej trudno wątpić, że symboliczna figura Siegfrieda von Feuchtwangen stojąca dziś na rozległym dziedzińcu tzw. Zamku Średniego zajmuje to nobliwe miejsce mocno „na wyrost”.

2.8. Dom wenecki po 1309 roku

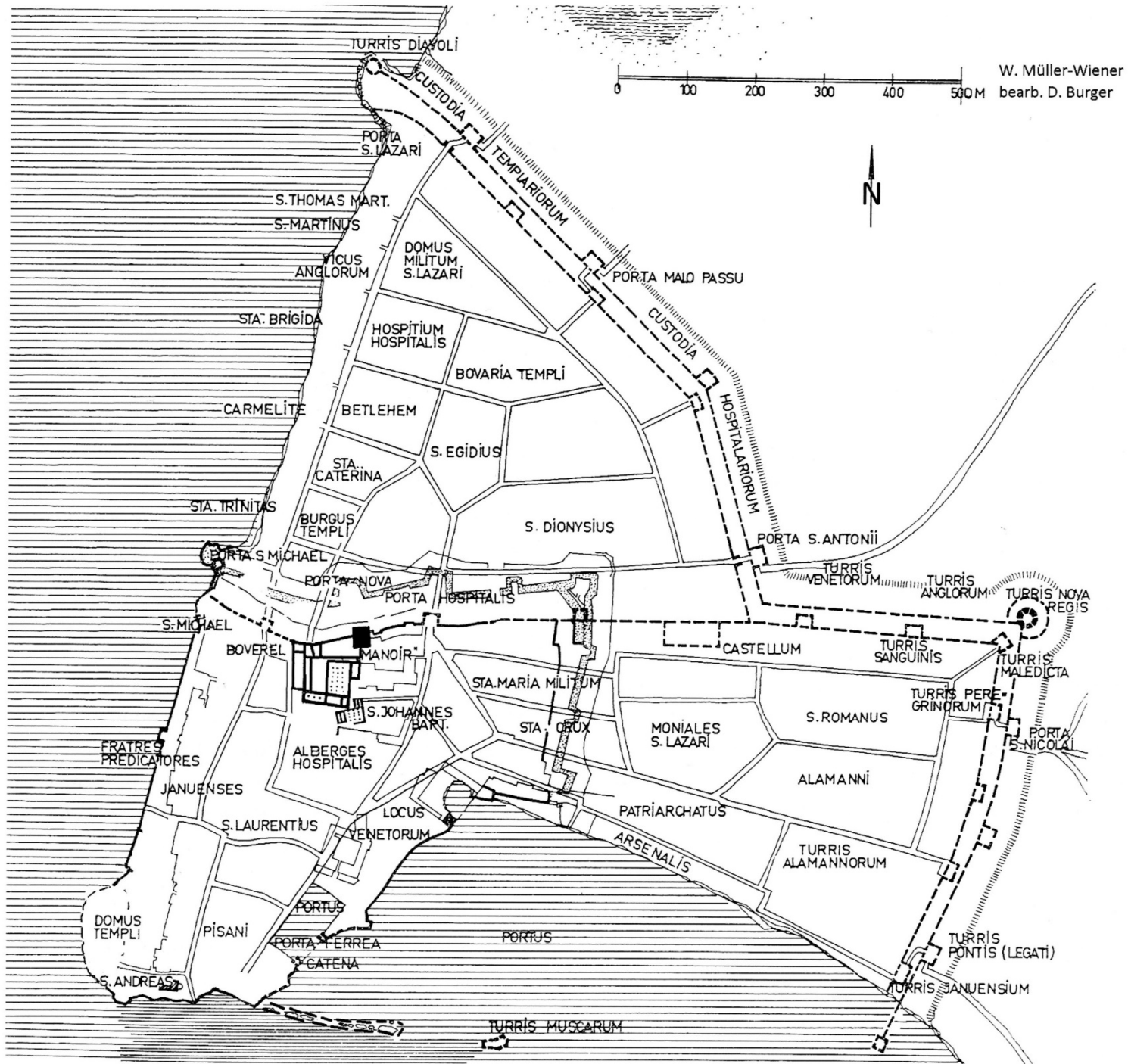
Swoiście prowizoryczne przeniesienie domu głównego Zakonu do Malborka w 1309 r. nie spowodowało początkowo znaczącego zmniejszenia się znaczenia komendy weneckiej, która nadal jeszcze spełniała niektóre funkcje domu głównego. Dopiero w kolejnych dekadach dom ten stracił na dotychczasowym znaczeniu. W 2. połowie XIV w. zaczął w Wenecji urzędować (choć nie wyłącznie) komtur krajowy lombardzki. W tym czasie dom wenecki, podobnie jak inne domy italskie, znalazł się poza spektrum głównych zainteresowań kierownictwa zakonnego. Życie zakonne weszło w etap kryzysu, czego przykładem może być ucieczka Johannes Roligera, priora (tj. zwierzchnika) komendy w Wenecji, do Rimini, gdzie został on pochwycony za swoje liczne wykroczenia przeciwko *Statutom* zakonnym. Nie powstał tu nigdy konwent (a więc pełna wspólnota braci realizująca życie zakonne w pełnej formie przepisanej przez *Statuty*), bowiem braci było zbyt mało. W połowie XV w. dom był w głębokim kryzysie finansowym. W 1512 r. papież Juliusz II nadał kościół zakonny z wszystkimi przynależnościami patrycjuszowi weneckiemu Andrei Lippomano, ale Zakon nie zrezygnował z praw do całej komendy. W 1595 r. nabył je od Zakonu patriarcha wenecki i przy kościele założył seminarium duchowne prowadzone przez zakon jezuitów. Po wielkiej zarazie z 1630 r. gotycki kościół został rozebrany i w następnych latach wzniesiono na jego miejscu okazałą barokową bazylikę Santa Maria della Salute (il. 21–22), do dziś będącą jednym z ważniejszych zabytków architektonicznych Serenissimy.

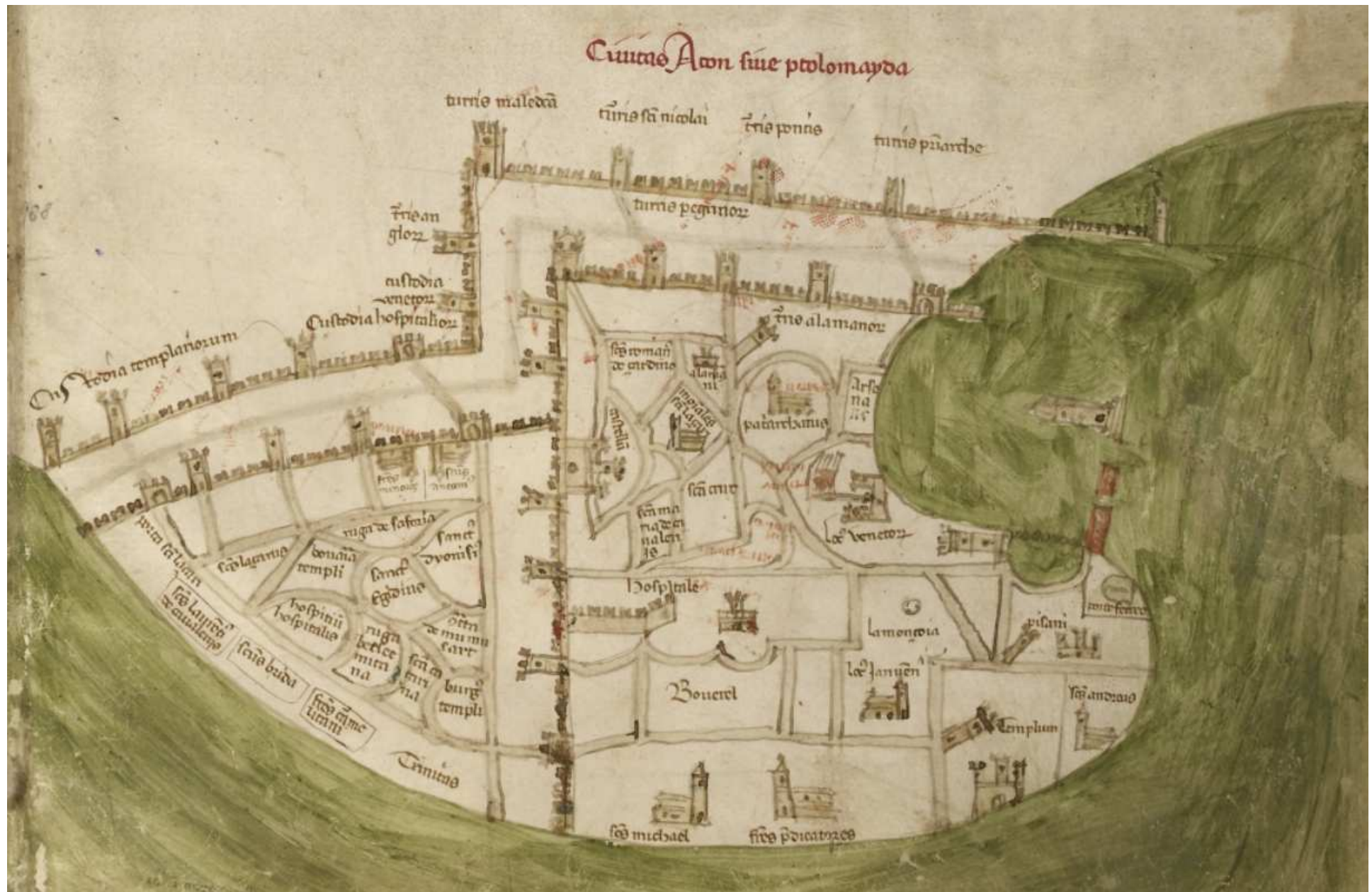
tzw. III krucjata

oblężenie Akki (28 VIII 1189 – 12 VII 1191) z orientacyjnie oznaczoną okolicą, w której wzniesiony został szpital dla niemieckojęzycznych zbrojnych wojska krzyżowego

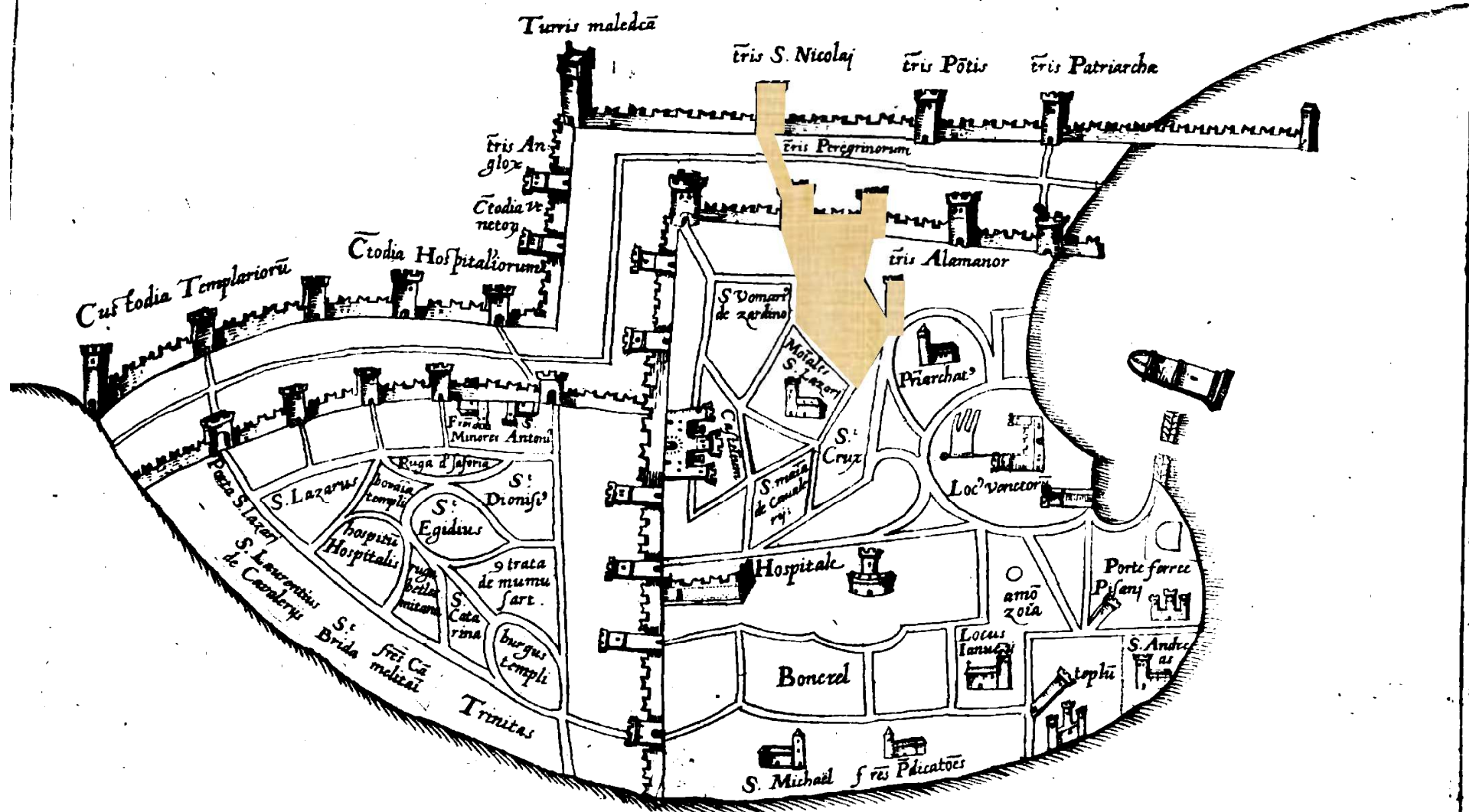

plan Akki,
 ok. 1291 r.

plan Akki autorstwa Pietro Vesconte w dziele Marino Sanudo Starszego pt. *Liber secretorum fidelium Crucis*, ok. 1320 r.: London, The British Library, The Manuscript Collection, Additional MS 27376, fol. 190r

Civitas Acon five ptolomayda

XVII-wieczna kopia planu Akki z dzieła Marino Sanudo Starszego, *Gesta Dei per Francos*, ed. Jaques de Bongars, t. II, Hanau 1611, oznaczony prawdopodobny zasięg komendy zakonu niemieckiego

pozostałości domu zakonu niemieckiego w Akce

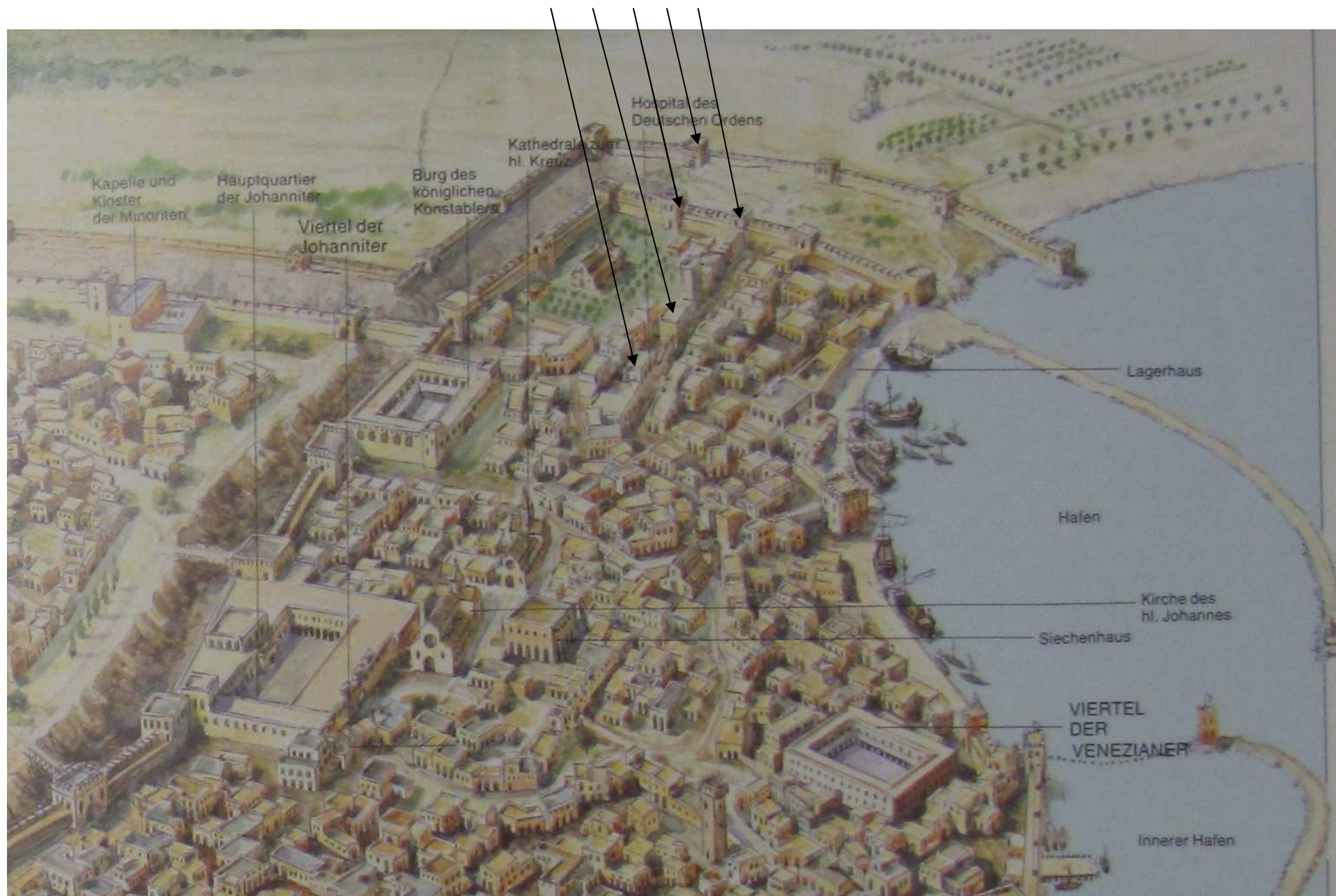

plan Akki Paulinusa Minoryty z dzieła *De Venetiis opera historica*: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Manuscript Vat.lat.1960, fol. 268v, początek XIV w.

zasięg władztwa
sultana
Al-Aszraf Chalila
w 1291 r.

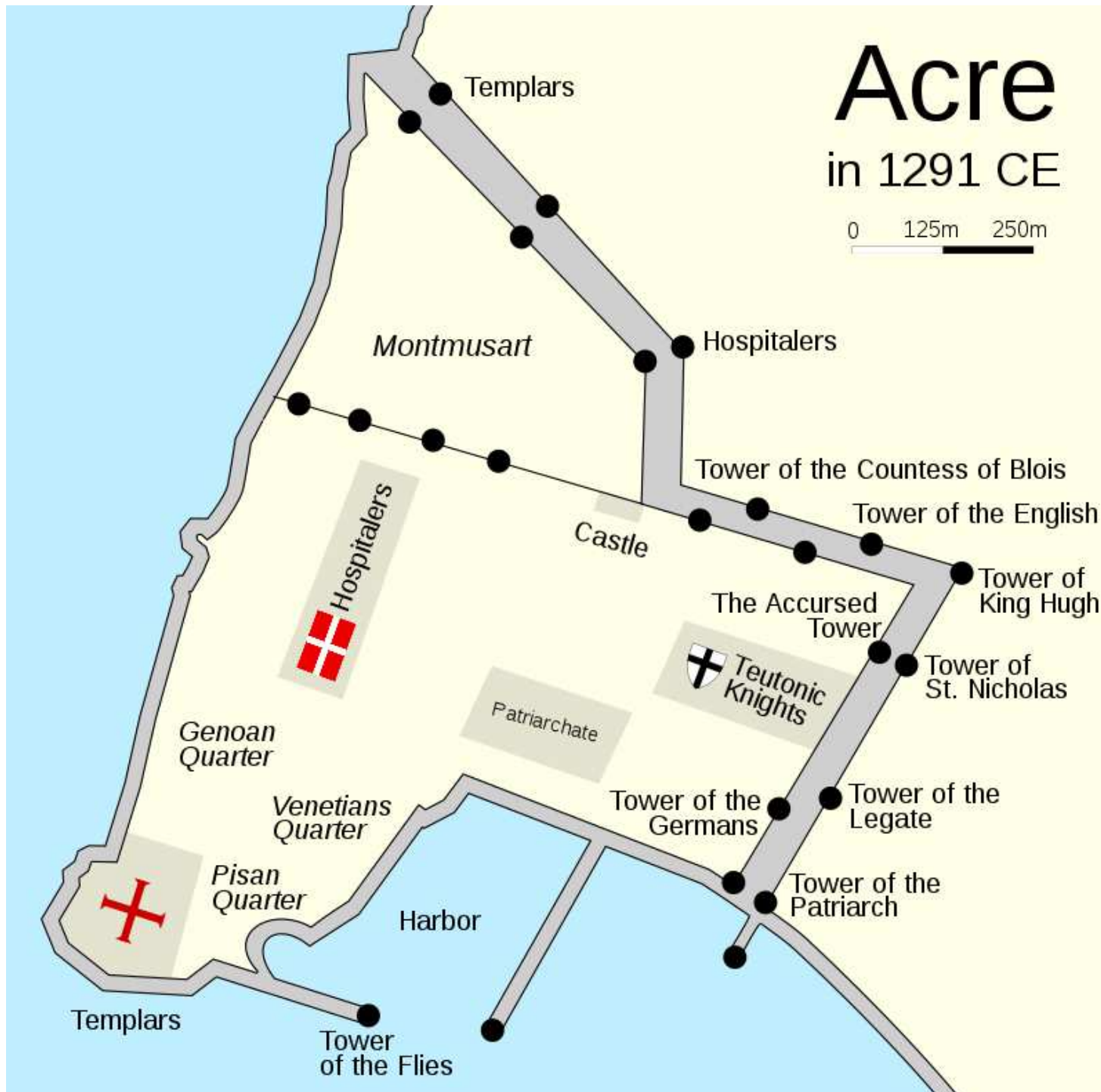
Akka, 1291 r., obiekty należące do komendy zakonu niemieckiego

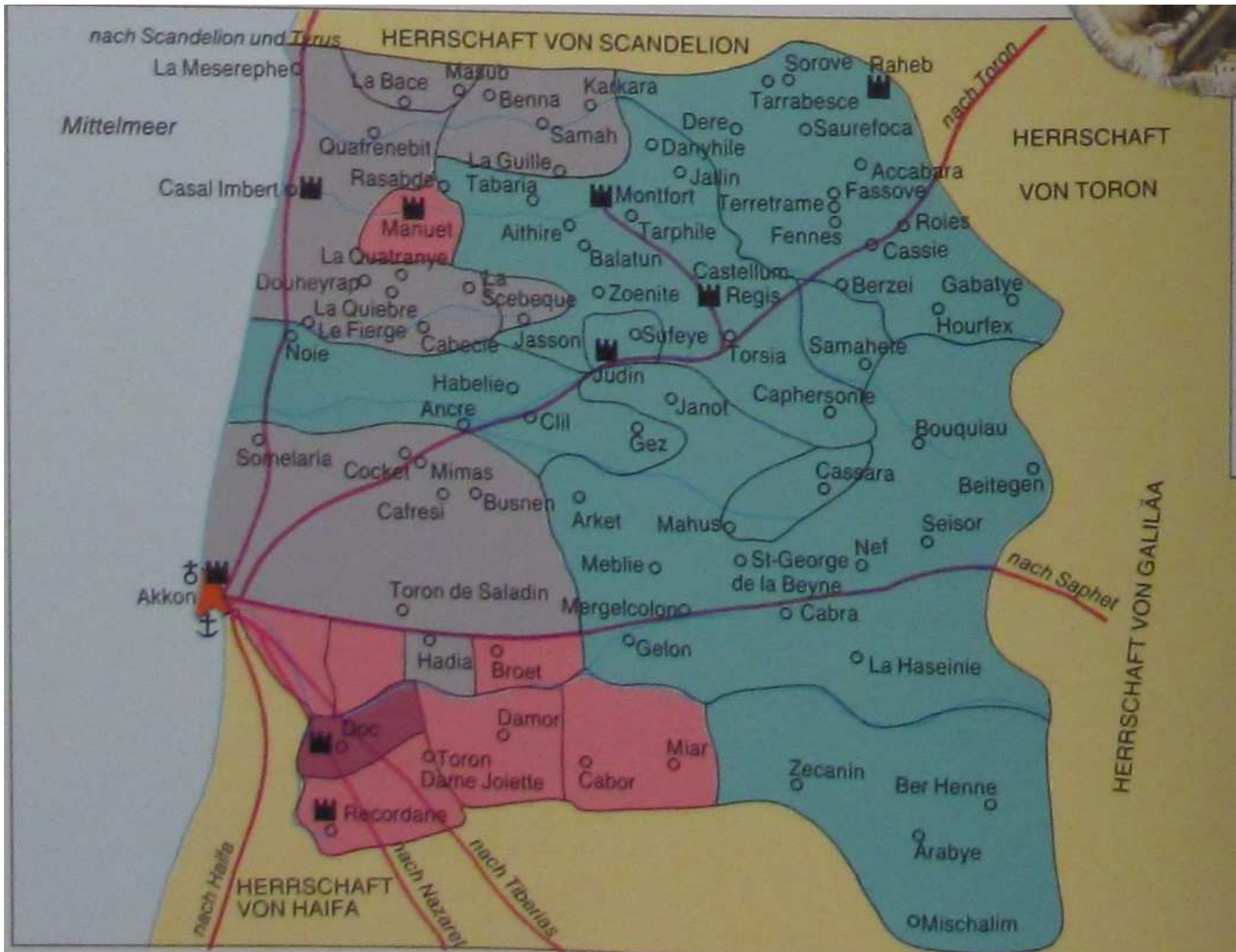

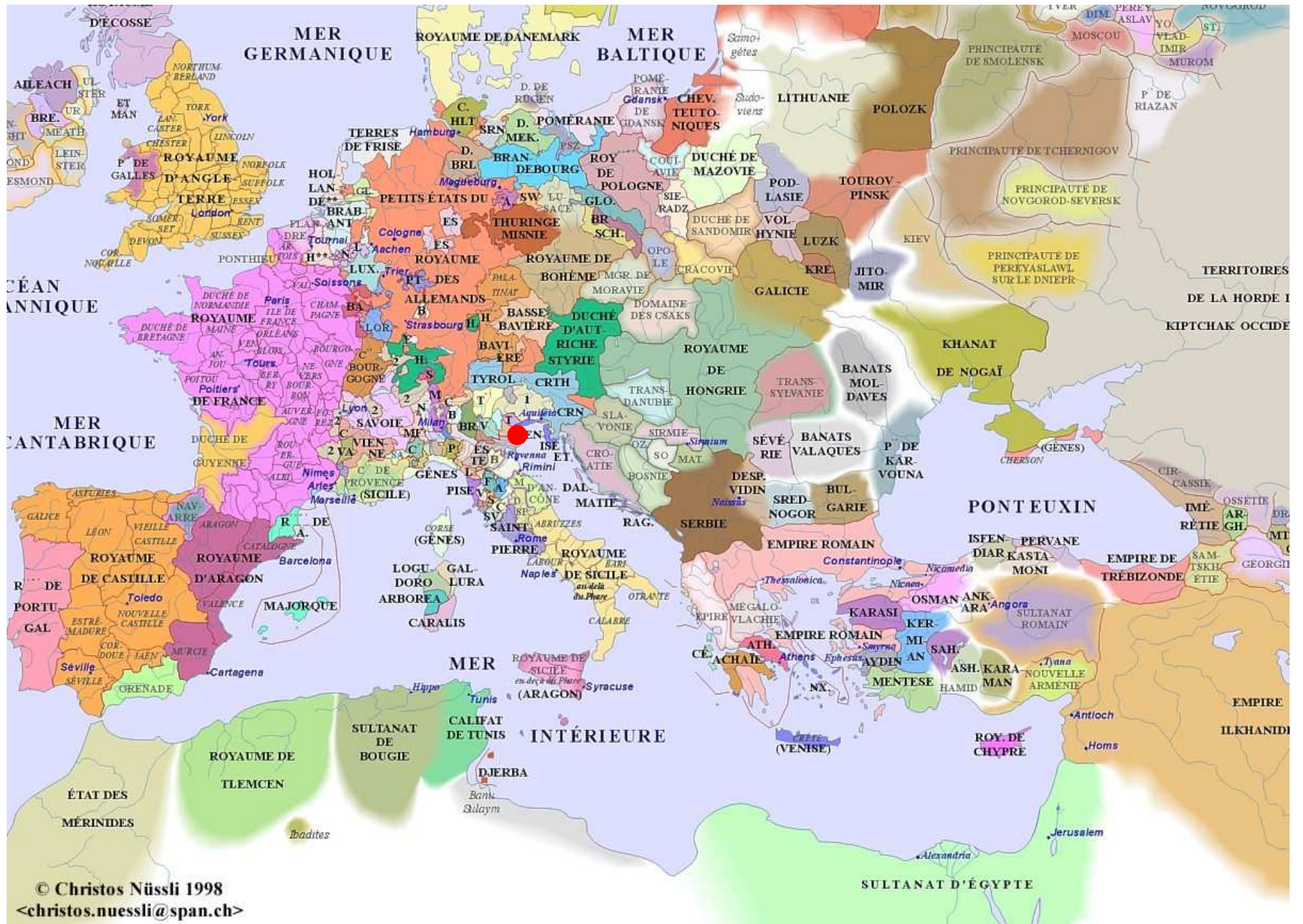
Acre

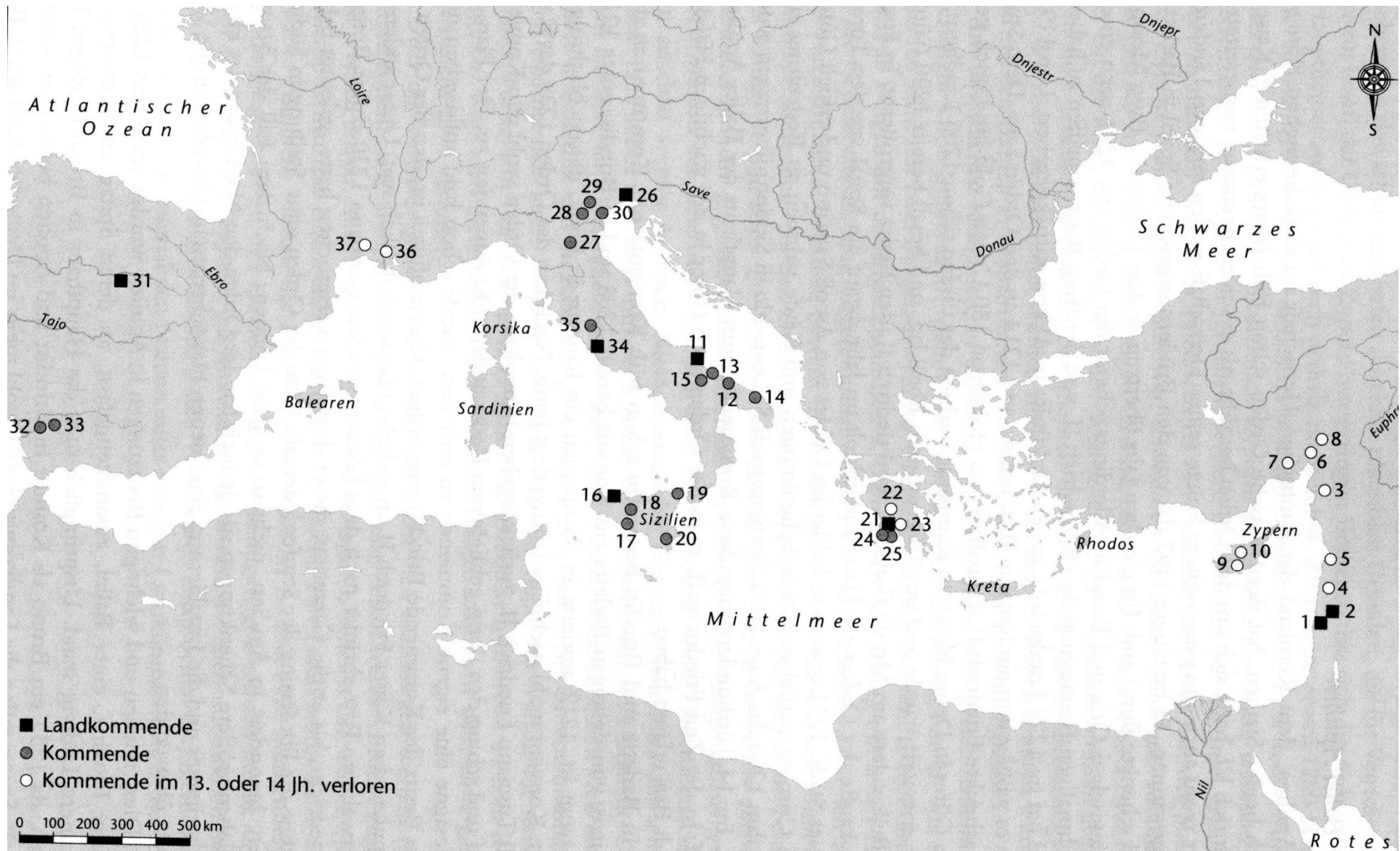
in 1291 CE

0 125m 250m

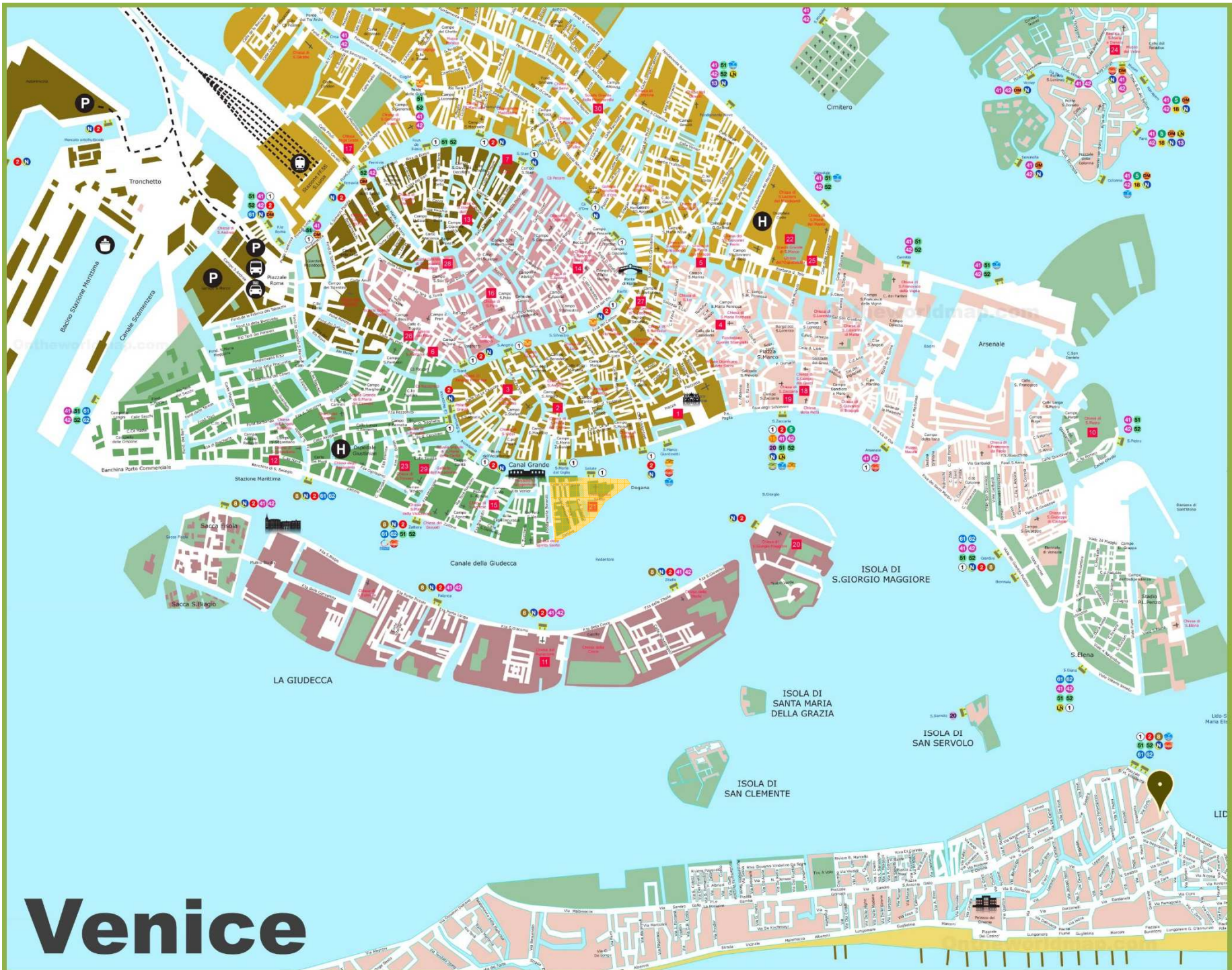

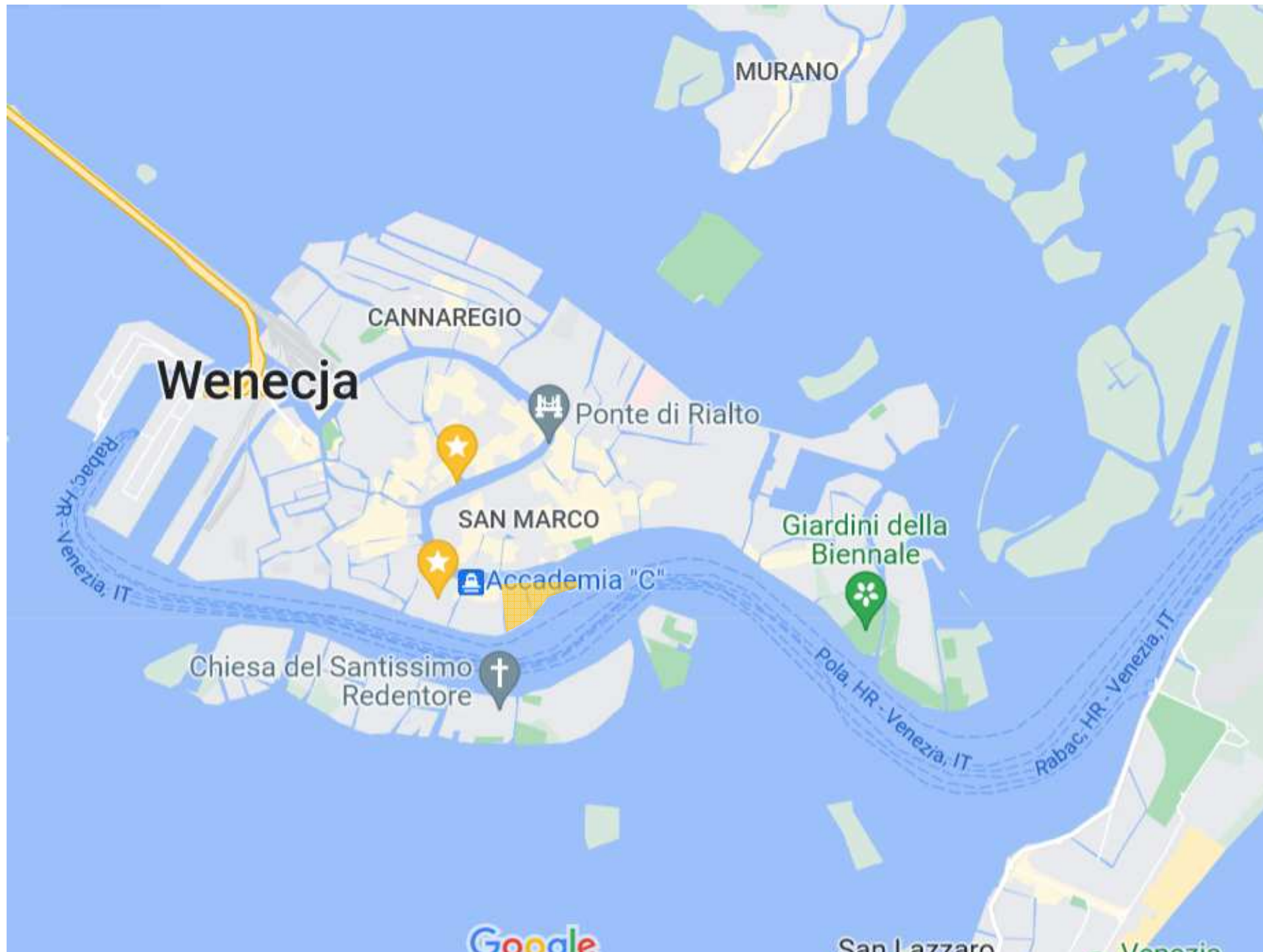

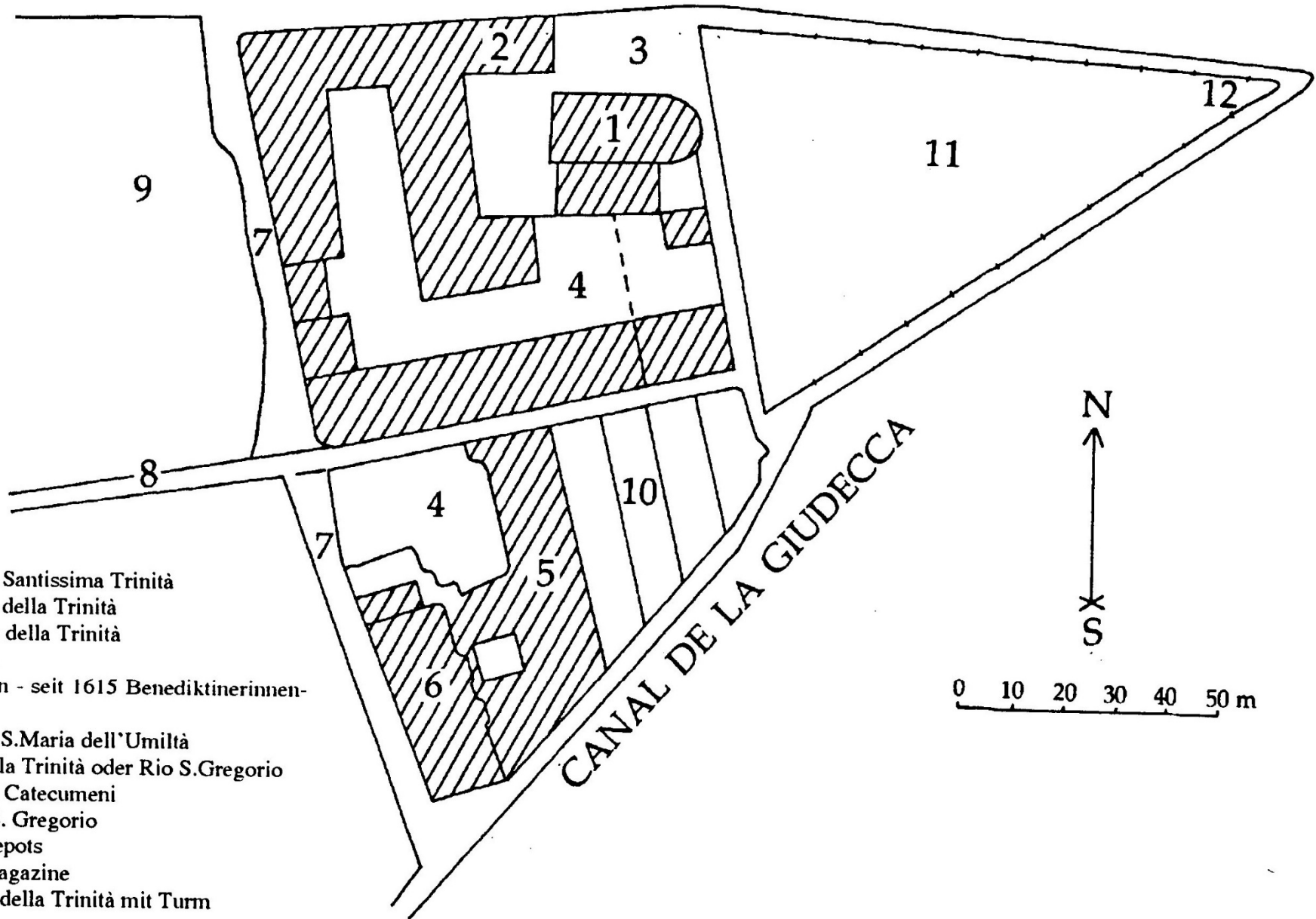
baliwaty śródziemnomorskie zakonu niemieckiego (ujęcie diachroniczne)

Venice

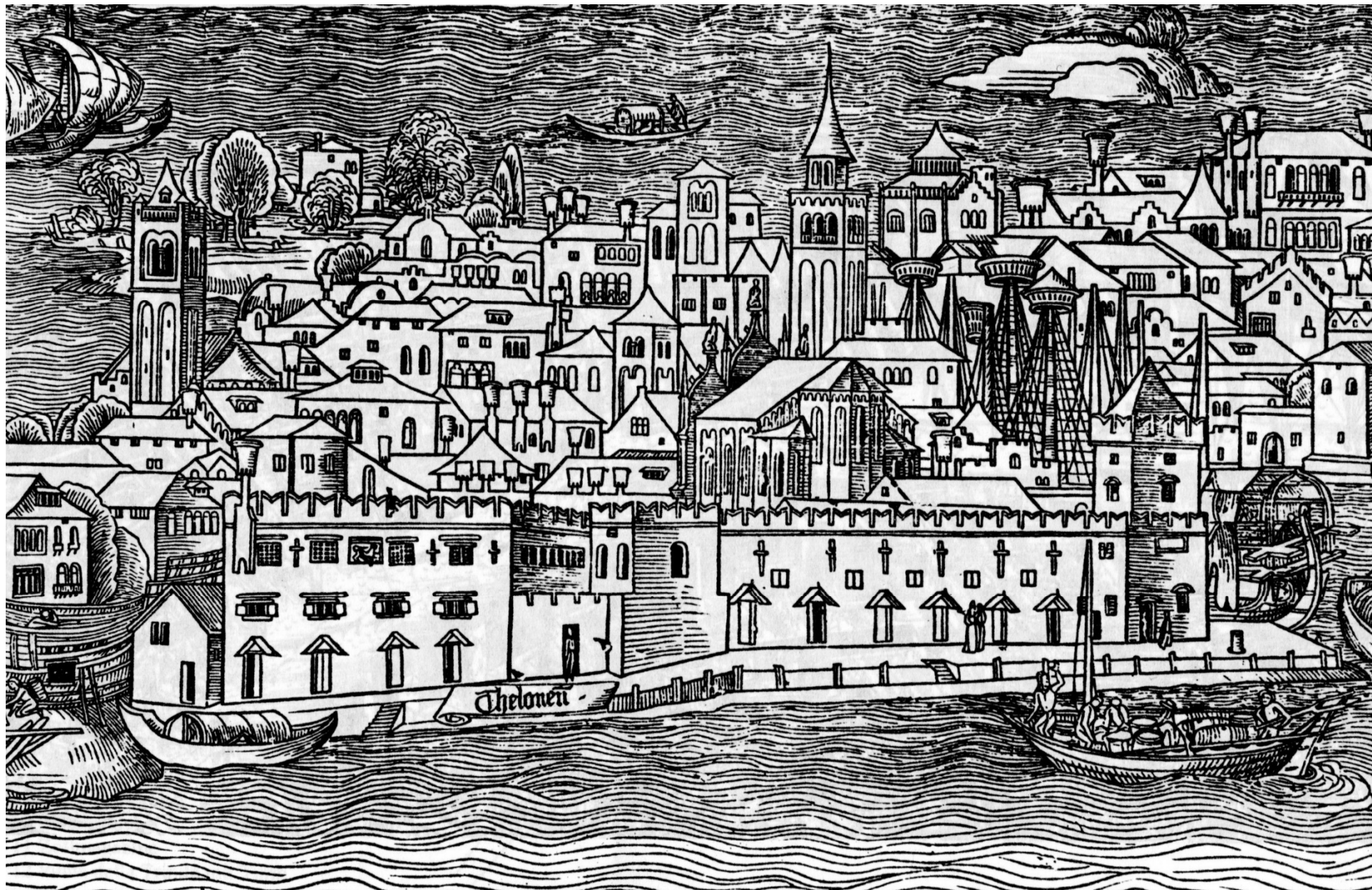
CANAL GRANDE

- 1 Kirche Santissima Trinità
- 2 Scuola della Trinità
- 3 Campo della Trinità
- 4 Gärten
- 5 Jesuiten - seit 1615 Benediktinerinnenkonvent
- 6 Kirche S.Maria dell'Umiltà
- 7 Rio della Trinità oder Rio S.Gregorio
- 8 Rio dei Catecumeni
- 9 Abtei S. Gregorio
- 10 Salzdepots
- 11 Zollmagazine
- 12 Punta della Trinità mit Turm

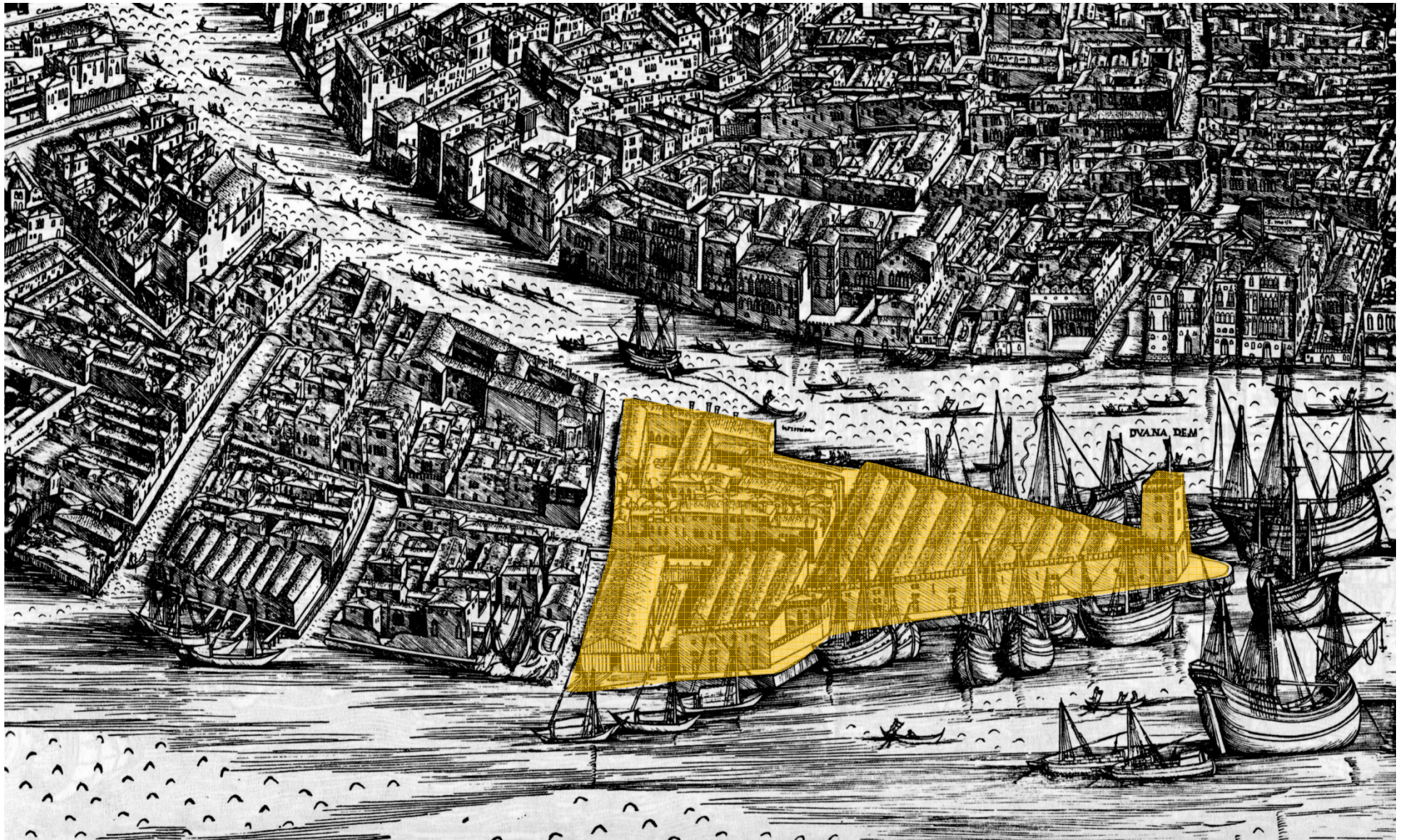

0 10 20 30 40 50 m

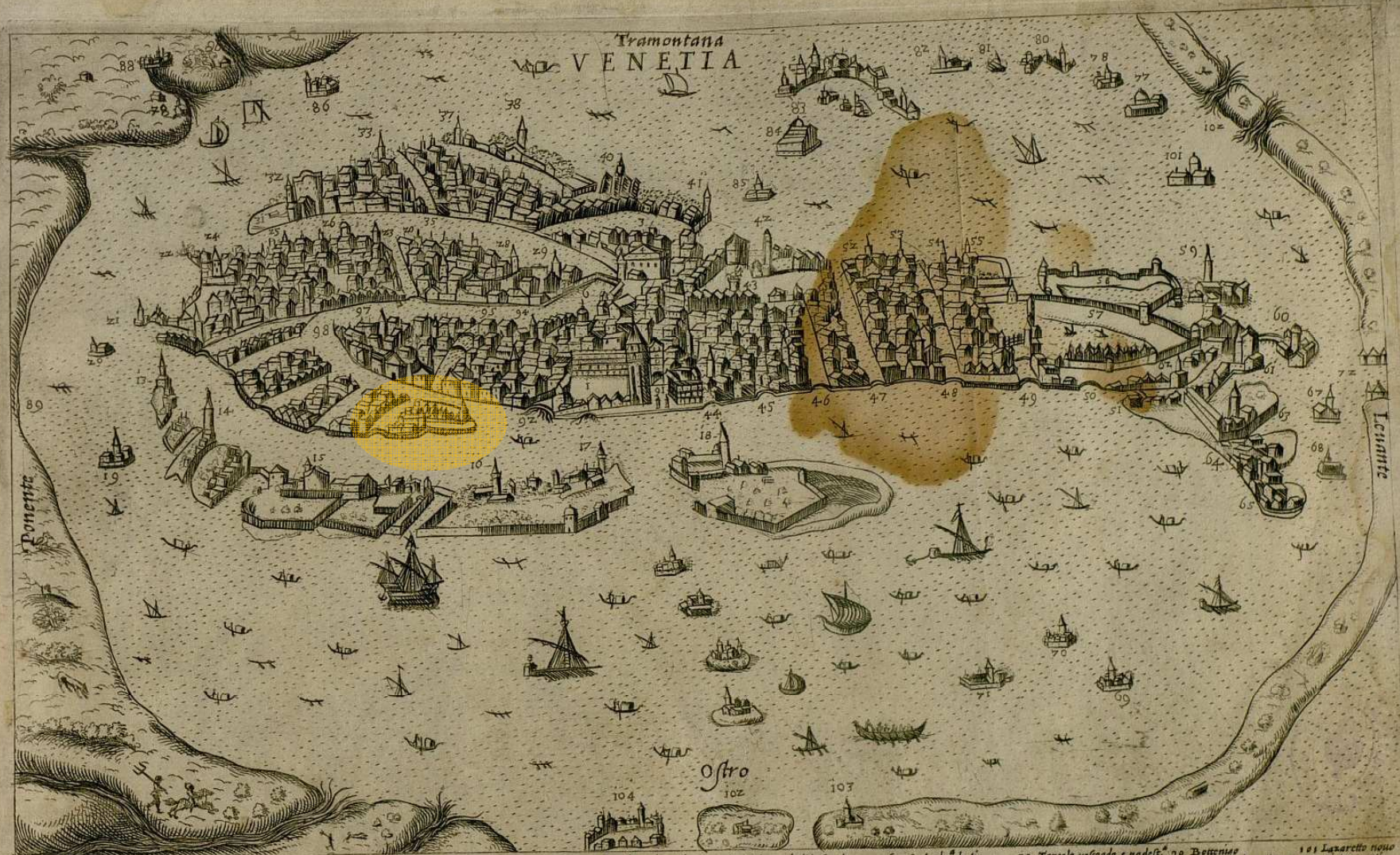

Wenecja w 1486 r., fragment sztychu Erharda Reuicha w książce Bernharda von Breidenbach, *Sanctae peregrinationes*

Wenecja w 1500 r., fragment sztychu Jacopo de Barbari

1 La piazza de S. Marco	12 Rio de S. Iroquo	23 Rio de S. Polo	34 S. Hieronima	45 Rio di Schiavoni	56 Madonna de l'Arsenale	67 S. Andr. da lee	78 Torcello uescado, e podest.	89 Botteghe	100 Lazaretto nouo
2 Palazzo del prencipe	13 S. Basilio catello	24 S. Crose	35 Rio de canaregio	46 Rio de S. Lorenzo	57 Arsenale nouo	80 S. Basena	91 Campatili de S. Marco	101 Il tre ponti	102 Malamocco podest.
3 S. Apollonia	14 S. Remus	25 S. Simcon piccolo	36 S. Girolamo	47 Rio de la pietra	58 Arsenale uechio	81 S. Nicolo de lie	92 Rio meguolo	103 Chiazza uesc. podest.	104 Chiazza uesc. podest.
4 Tronico di borsari	15 S. Locomo	26 S. Simcon grande	37 S. Aluise	48 Rio de S. Martin	59 S. uergine	82 S. Iacomo de paludo	93 S. Moisè	105 Polceirina	A Canal grande
5 S. Dorotomia	16 La Croce	27 S. Giouanni de cella	38 S. Maria da l'horto	49 Rio de l'Arsenale	60 S. Pietro da castello patri (arado)	83 Muran podestaria	94 S. Luca	B Canal de la giudecca	C Giudecca
6 Ponte de Rialto	17 S. Gioan Battista	28 S. Stui	39 La misericordia	50 Rio della fana	61 S. Anna	84 S. Michele	95 S. Antonio	D Torre di Venezia	E Torre di Chioggia
7 Douana de mare	18 S. Cesario magiere	29 S. Cassian	40 S. Callistina	51 Rio de S. Dominico	62 S. Dominico	85 S. Christophoro	96 S. Sempolo	F Porto di Chioggia	G Porto di Malamocco
8 Rio de la Trinita	19 S. Anzolo de concordia	30 Rialto	41 Li Crozacheri	52 S. Iuliana	63 S. Iosep	86 S. Secondo	97 S. Sordano		
9 Rio di Saloni	20 S. Quotogio d'alega	31 Carpus Domini	42 S. Giouanne polo	53 S. Fran. dalla uigna	64 Iesu Christo hospital	87 Madonna	98 S. Vitale		
10 Rio del Spirito santo	21 S. Martin	32 S. Lucia	43 Il signor Bartolamio da	54 S. Trinita	65 S. Antonio	88 S. Marco podestaria	99 La Carini		
11 Rio de S. Vie	22 S. Chiara	33 S. Iob	44 Rio de palazzo Bergamo	55 La Celestina	66 Arsenale	89 S. Luqasina	100 S. Biuffo		

Simone Pinargenti, *Isole che son da Venetia nella Dalmatia...*, 1573

bazylika Santa
Maria della Salute
(1631 – 1681)

